

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ І ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

Л. З. Гіськова

РОДОВИЙ ФОНД ГАЛАГАНІВ ЦДІАК УКРАЇНИ

Сьогодні вже не викликає сумніву: ми повинні поставитися більш уважно до вивчення історії українських аристократичних родів, представники яких нерідко тією чи іншою мірою впливали на плин вітчизняної історії. Дослідження життєвого шляху таких непересічних діячів, вивчення мотивів їхніх дій та умов життя уможливають розуміння того, хто ж ми такі, українці, на що спромоглися, чи є в нас минуле і чи буде майбутнє. У цьому зв'язку думки звертаються до родів Скоропадських, Гарновських, Кочубеїв, Лизогубів, Ханенків, Терещенків, Симиренків, Апостолів, Полуботків та інших, більш-менш визначних. Серед них, безперечно, і Галагани. Дві особи з цього роду варті того, щоб їхньому життєпису присвятили свої праці історики. Це Гнат Галаган, чигиринський, а потім прилуцький полковник, та його далекий прапраправнук - Григорій Галаган. Перший із них, по суті, започаткував рід, на другому ж він фактично згас. Перший увійшов в історію України як зрадник і відступник, другий - як такий, що своєю діяльністю зажив доброї слави, сприяв поступу України, передусім у царині освіти. Останній з роду, Григорій, мав графський титул Російської імперії. Обидва були досить впливовими особами свого часу.

Гнат Галаган (?-1748) був вихідцем із бідної козацької родини з м-ка Омельника, що неподалік від Кременчука на Полтавщині. Відоме лише ім'я його батька - Іван. Гнат Галаган розпочав життєвий шлях на Запорозжі, де завдяки непересічним природним даним став полковником. У 1706 р. очолив запорозький загін, який брав участь у Північній війні Росії зі Швецією. Очевидно, тоді ж він опинився в оточенні гетьмана Івана Мазепи, бо вже 1708 р. обійняв посаду охочекомонного полковника. При переході гетьмана на бік шведів був разом із ним, водночас одним із перших зрадів його, ставши найактивнішим прибічником російського царя Петра I. Керував знищенням Запорозької Січі в 1709 р., був жорстоким у розправах не лише з колишніми товаришами по зброї, а й з їхніми сім'ями. Тож чи не прокляття жінок і сльози дітей пізніше впали на рід і спричинили його вимирання? Згадаймо: рід зрадника Носа припинився на його синові, згасли роди Апостолів, Полуботків та інших, які спочатку підтримали Івана Мазепу, а в скрутну хвилину покинули його.

Російський уряд щедро обдарував Гната Галагана чинами й посадами. Він був чигиринським (1709-1714) та прилуцьким (кінець 1714-1739) полковником і отримав маєтки спочатку на Правобережжі - села Бобровиця, Худяки, Шабельники і Воронівка Чигиринського полку, а після включення Правобережної України до складу Польщі й переселення жителів одержав там на ранг, тобто на посаду, села Сокиринці, Озеряни, Дегтярі, Вереміївка, Погоріла, Миклашівка, Липове в Прилуцькому полку. Разом це складало 806 дворів. За часів свого правління в полках (перебував під протекцією самого Петра I!) запам'ятався сучасникам надзвичайною жорстокістю й пихатістю як у стосунках із старшиною, так і з козаками та селянами. Поводив себе незалежно, часом - і зухвало, навіть із гетьманами Іваном Скоропадським та Данилом Апостолом, а також генеральною старшиною. У результаті захоплення земельної власності багатьох козаків, селян, старшини збільшив свої маєтності, про що свідчать численні скарги, а також судові

справи, що велися в Генеральній військовій канцелярії, Генеральному суді та інших установах Гетьманщини XVIII ст.

Спокутуючи свої гріхи (саме так хочеться думати) чи, можливо, дотримуючися тогочасної традиції, Гнат Галаган, як і багато інших українських можновладців, зафондував церкву в м. Прилуках, де й був похований у 1748 р.

Рід Галаганів не був численним, він нараховує лише вісім поколінь. Єдиний син Гната Івановича, Григорій (1716-1777), на відміну від свого неписьменного батька, навчався в Київській академії. У 1739 р., завдяки великому хабарю, який його батько дав Безбородьку, успадкував прилуцьке полковництво. Майже все життя провів, по суті, в судових процесах. Відомий український історик О. Лазаревський у праці "Описание старой Малороссии. Полк Прилуцкий" (К., 1902.- С. 48) припускає, що Григорій Галаган був душевнохворою людиною. Чи не розплата це за гріхи батька? Григорій мав двох дочок і сина Івана (помер до 1798 р.), який також був прилуцьким полковником, але недовго (1763-1767). Сина останнього, Григорія (1760-1808), вже бачимо на військовій службі в російській армії. Він мав двох синів - Петра (1792-1855), що служив у Колегії іноземних справ, Міністерстві юстиції, Міністерстві внутрішніх справ, і помер бездітним та Павла (1793-1834), що був попечителем Козелецького училища, колезьким секретарем. Він мав сина Григорія, що в документах вже значиться графом, і дочку Марію. Син графа Григорія, Павло (1853-1869), помер у 16-річному віці. Рід по чоловічій лінії припинився. Дочка ж сестри Григорія Павловича, Катерина, після його смерті успадкувала маєтки, а 1894 р., згідно з височайшим розпорядженням і указом міністра юстиції, її чоловікові генерал-майорові Костянтину Миколайовичу Ламздорфу було дозволено приєднати до власного імені та фамільного герба прізвище й герб Галаганів, і з цього часу іменуватися: Ламздорф-Галаган.

Вищезгадані Гнат і Григорій Галагани за своїми моральними й духовними якостями були повною протилежністю. Це було спричинено, звичайно, умовами формування та оточенням цих особистостей. Гнат жив за умов воєн кінця XVII - початку XVIII ст., які певною мірою загострювали негативні риси в характерах людей, Григорій же зростав у багатстві, добрі, оточений любов'ю рідних. Гнат був неписьменним, а Григорій спочатку одержав чудову домашню освіту під опікою ад'юнкта математики, відомого слов'янофіла Федора Чижова, потім продовжив навчання на юридичному факультеті Петербурзького університету. Завдяки цьому, а також непересічним природним здібностям став відомим політичним, громадським, науковим, культурним діячем свого часу. В період підготовки реформи 1861 р. Григорій Галаган, будучи представником від уряду (1858) у Чернігівському комітеті з питань поліпшення побуту поміщицьких селян, а згодом експертом комісії, що готувала звільнення селян, відзначився прогресивними поглядами й намірами у вирішенні багатьох їхніх проблем. Згодом брав участь у відкритті Сокиринського селянського позиково-ощадного товариства, обіговий капітал якого зріс від 3 тис. крб., пожертвуваних самим Г. П. Галаганом, до 236 тис. крб. Частина прибутку йшла на облаштування лікарні, шпиталю для бідних, пожежну охорону, освіту, на відкриття ремісничих класів у місцевих навчальних закладах.

Неоціненною є роль Галагана як земського діяча, зокрема його участь в організації початкової освіти краю. У 1876 р. він долучився до складання докладного плану удосконалення початкового шкільництва, в ході реалізації якого Прилуцький повіт за кількістю учнів, оснащеністю навчальних закладів, забезпеченістю викладацьким складом у 70-80-х рр. XIX ст. передував у Полтавській губернії. Крім грошових пожертв, Г. П. Галаган передав для заснування ремісничого училища в с. Дігтярях Прилуцького повіту садибу з великим будинком і флігелем, садом, городом. Він опікувався школами й у інших

селах повіту. Завдяки його зусиллям у м. Прилуках 1874 р. було відкрито чоловічу прогімназію, яка з 1882 р. стала повною гімназією, а в 1883 р. - жіночу гімназію.

Але найяскравішим виявом громадської свідомості Г. П. Галагана в царині поширення освіти було, мабуть, його ставлення до Колегії в м. Києві. 27 квітня 1869 р. Григорій Павлович і його дружина втратили єдиного сина Павла. "Нам осталося одно из двух, - зазначав Григорій Павлович, - или предаться полной и бесконечной печали, к которой, без сомнения, влекла душа, или, борясь с печалью, стремиться к тому, чтобы наш бедный сын продолжал жить в других, в своих ближних и для своих ближних. Мы избрали последнее, и с этой целью учреждена мною Коллегия Павла Галагана"¹. На утримання закладу Григорій Павлович передав 8 тис. десятин землі в ряді сіл, садибу в Києві з двома будинками і кількома флігелями, значну суму грошей. 1 жовтня 1871 р. Колегія прийняла перших вихованців - їх було 16.

Заслуговує на увагу й етнографічна діяльність Григорія Галагана. Від дня заснування Київського відділення імператорського географічного товариства він був його головою; до кінця життя залишався членом Київської археографічної комісії та ряду інших наукових об'єднань.

Зусиллями Г. П. Галагана було видано "Сборник этнографических материалов, касающихся Малороссии", "Южноруські пісні з голосами" (1854), "Подробное описание малорусской вертепной драмы в том виде, в каком она сохранилась в с. Сокиренцах" ("Киевская старина" 1882), "О склонении малороссийских имен" ("Русский архив", 1869, №10). Він допомагав матеріально у виданні творів українського фольклориста й етнографа Опанаса Марковича, часопису "Киевская старина" та інших.

Дореволюційна література і довідники, зокрема енциклопедія Брокгауза, кваліфікують його як російського громадського діяча. Це дійсно так. Він, як представник російського дворянства, був вихований на російській культурі. Між тим, об'єктивно діяльність Григорія Павловича спрямовувалась на користь України. Про це свідчить і зроблене ним, і зв'язки з Т. Шевченком, В. Лисенком, В. Тарновським, і етнографічні уподобання, і всіляка підтримка ним української культури.

Документальна спадщина Галаганів - досить значна. Як і в більшості поміщицьких маєтків, у них був родовий архів, який склався в результаті господарської, службової, громадської й приватної діяльності членів роду. До середини 20-х р. ХХ ст. він знаходився в с. Сокиринцях Прилуцького повіту Полтавської губернії, а з 1926 р. зберігався у філіалі Чернігівського облдержархіву в м. Прилуках, звідки 1956 р. був переданий до Харкова, до філіалу ЦДІА УРСР, і, нарешті, 1958 р. надійшов до ЦДІА України в Києві й облікований за № 1475. Архів, або, як кажуть архівісти, фонд, нараховує 2117 справ, включаючи матеріали за 1722-1923 рр.

Безперечно, не всі документи й не всіх поколінь Галаганів дійшли до нашого часу. Найменше збереглося документів (близько 100 справ) Гната, Григорія, Івана, Григорія Івановича, тобто тих, хто жив у ХVІІІ ст. - на початку ХХ ст.; більше маємо документів Петра і Павла Григоровичів та їх дружин Софії Казадаєвої та Катерини Гудович, починаючи з першої половини ХІХ ст. Стрижнем родового архіву є документи Григорія Павловича та його дружини Катерини Василівни (з Кочубеїв), а також їхніх спадкоємців Ламздорф-Галаганів.

Більшість документів архіву Галаганів стосується майнового статусу роду. Особливо важливі ті, що характеризують шляхи збагачення, розподілу та успадкування майна.

Основа добробуту була закладена Гнатом Галаганом, для якого годилися всі засоби накопичення багатства, - і надання маєтків у довічну власність гетьманами і російським урядом, і привласнення рангових маєтків, і насильне скуповування ґрунтів і селян, і їх захоплення в менш впливових козацьких старшин. Великою цінністю в цих маєтках були посполиті селяни, згодом кріпаки. Якщо за Гната Галагана їх було близько 4 тис. душ, то Григорій Іванович наприкінці XVIII ст. мав уже 6 тис., Петро і Павло Григоровичі - 8 тис.; Григорій Павлович - понад 10 тис.

Для вивчення історії роду, для розуміння джерел витворення їхньої земельної власності у XVIII-XIX ст. важливе значення мають документи про шлюбні зв'язки Галаганів. Серед їхніх партнерів (і це найяскравіше зафіксовано в листуванні) бачимо представників і представниць відомих українських родин: Дунін-Борковських, Дараганів, Милорадовичів, Гудовичів, Кочубеїв, Комаровських та ін. Із кожним шлюбом зростало багатство Галаганів.

Характеризуючи переважно майновий стан Галаганів, документи засвідчують і соціальний престиж власників маєтків, їхнє високе суспільне становище. З цієї причини фонд є важливим джерелом до вивчення господарської діяльності родини, передусім методів і засобів управління величезними маєтками. Як на той час господарство Галаганів було добре організованим, що виявилось в наявності системи органів управління й контролю. Показовим було те, що маєтки Галаганів не обтяжували борги і протягом усього існування були рентабельними, що було надзвичайною рідкістю, особливо в 50-70-х рр. XIX ст., тобто в найбільш кризовий період поміщицької Росії. Як свідчать документи, зокрема значна кількість господарських інструкцій і приписів, за умов поглиблення феодальної кризи треба було мати неабиякий хист, розумові й організаторські здібності, волю, щоб утримати господарство від розвалу, як це вдалося Григорію Павловичу Галагану. Відходячи від старих форм господарювання, які опиралися переважно на сільське господарство, Галагани стали засновниками ряду цукрових заводів, гуралень, цегелень, сукновальні. Григорій Павлович брав активну участь у прокладанні залізниці в напрямі Прилуки-Ніжин, Ромни-Кременчук, що сприяло активізації торгівлі зерном, цукром, горілкою, які продукувалися в маєтках Галаганів. Представники родини брали активну участь у низці сільськогосподарських і промислових виставок, організованих у Росії. Великий масив фінансової документації, зокрема звіти про прибутки й видатки коштів, уможливує вивчення організації й ведення чималого господарства Галаганів.

Варто відзначити рідкісну особливість архіву (й це вигідно вирізняє його серед архівних фондів інших землевласників) - відсутність у ньому боргових документів, судових боргових справ, документів, що підтверджували б їхню марнотратність. Власне, Галагани давали гроші в позику й під відсотки, але самі ніколи не були обтяжені боргами.

Заслугове на увагу й питання стосунків Галаганів з їхніми селянами, працею яких, власне, й створювалися багатства роду. Складова частина фонду - книги обліку праці кріпаків, надходження коштів від їхньої праці, відомості й рапорти відбуття панщини й повинностей. Тут же - акти про купівлю-продаж кріпаків, покарання винних, розшук селян-утікачів тощо.

Водночас ряд документів свідчить: Галагани певною мірою намагалися послабити залежність селян від поміщика, що особливо притаманне Григорію Павловичу. З них дізнаємося, наприклад, про направлення селян до Петербурга та інших міст для опанування ремесла, про влаштування Галаганами нижчих шкіл, ремісничого училища, лікарні, шпиталів, селянського банку, виділення ними коштів на утримання вчителів сільських шкіл, на будівництво та ремонт церков і придбання для них ікон тощо.

За документами простежується й політична, державна, громадська діяльність Галаганів. Це переважно матеріали про участь у роботі земства, дворянських зібрань, виконання обов'язків чиновників губернських і центральних установ. Це стосується передусім Григорія Павловича, особливо в період його роботи в комітетах з підготовки і проведення селянської реформи 1861 р.

Галагани, безперечно, належали до тих поміщицьких родів, які відіграли значну роль у становленні й розвитку української культури. Їхні маєтки були, по суті, чималими освітніми осередками, там діяли картинні галереї, театри, було зібрано великі бібліотеки.

Культурно-освітню діяльність членів роду тією чи іншою мірою відбивають не лише документи фонду Галаганів, а й ряду інших архівних зібрань ЦДАК України, зокрема фонд канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора та Управління Київського учбового округу.

Заслуговує на вивчення й листування, що відклалося у фонді Галаганів. Це листи як членів роду, так і адресовані їм; коло кореспондентів - надзвичайно широке і налічує понад тисячу осіб. Серед них - відомі політичні, державні й громадські діячі, діячі культури, у тому числі композитор В. Лисенко, художник С. Іванов, скульптор П. Забіла та інші. Чимала кількість листів Григорія Галагана на початку століття опинилася у сховищах музеїв, бібліотек, зокрема Чернігова і Києва, а також приватних колекціях.

Архів роду Галаганів заслуговує на подальше глибоке вивчення.

¹Открытие Коллегии Павла Галагана в Киеве. - К., 1871. - С. 6-7.